

**Ilmiy amaliy
jurnal
№ 11 (13)
2025**

**YANGI
O'ZBEKISTON
IQTISODIYOTI**

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 11-son 2025 yil

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI

11

ISBN 978-9943-5256-3-4

Toshkent – 2025

MUNDARIJA

Жанназарова Г.К., Кодиржонов Ш., Миркомиллов Д. Инфраструктура экологии: мировой опыт и перспективы для Узбекистана.....	7
Бабаханова Д.Р. Цифровая трансформация промышленности: инновации, которые определяют будущее.....	15
Raxmatullaev A.X. Neft-gaz sanoati korxonalarining samaradorligini oshirishda investitsion faoliyatni takomillashtirish.....	18
Кадилова Д.Ш. Фосфогипс чиқиндисиди асосида олинадиган гипсли боғловчининг техник-иктисодий самарадорлик кўрсаткичлари.....	22
Исраилова Д.К. Иқтисодиётда аёллар бандлигини ташкил этишга назарий қарашлар...	24
Мирсаидова Ш.А. Зарубежный и отечественный опыт повышения эффективности строительных компаний.....	29
Солиева Г.А. Туризм и цифровые технологии.....	35
Қобилов Ш. Янги Ўзбекистоннинг “Яшил” тараққиёт йўли” — хавфсизлик ва фаровонлик омили.....	39
Boboyev A.Ch. Hududlarda agrosanoat majmuasini klaster asosida ishlab chiqarishini tashkil etish	46
Жураханов М.Э. Концептуальные основы устойчивого развития малого бизнеса и предпринимательства Узбекистана.....	50
Ismatov R.O. Sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarish tizimini samaradorligini oshirish.....	55
Шокирова Г.М. Суть и особенности управления цифровым маркетингом и его значимость для организации бизнес-процессов на промышленных предприятиях.....	60
Anafiyyayev A.M. Makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda sanoat tarmog'i salohiyatining roli.....	65
Mirzayev S.A. O'zbekiston qurilish sanoatida strategik boshqaruv.....	69
Sattikulova G.A. To'qimachilik sanoatini rivojlantirishni hududiy xususiyatlari yuzasidan ilg'or xorij tajribasi.....	72
Ubaydullaev K. Qoraqalpog'iston Respublikasi qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish zahiralari.....	76
Quvondiqova G.S. “International experience: the interrelationship between industrial investments and economic growth”.....	80
Сапаров И.Ў. Европа иттифоқининг рақамли платформаларни тартибга солиш тажрибаси: Digital Markets Act (DMA) ва Digital Services Act (DSA).....	84
Saidaxmedov N.X. Raqamli texnologiyalar asosida yengil sanoat korxonalarida mehnat unumdorligini oshirish mexanizmlari.....	90
Pardayev T.N., Jo'rayev J.J., Usmonov Sh.E. Bojxona to'lovlaridan beriladigan imtiyozlarning samaradorligini oshirish yo'llari.....	94
Eraliev A.A. Efficient utilization of digitalization to enhance productivity in Uzbekistan's enterprises.....	99
Соҳибназаров А.А. Ўзбекистонда исломий молия тизимининг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари: хронологик ёндашув.....	103
Karimova N.Y. Raqamli transformatsiya va mehnat unumdorligi o'sishining iqtisodiy rivojlanishga ta'siri: O'zbekiston misolida empirik tahlil.....	107
Usubjonov Z.V. Bank xizmatlari bozorini rivojlanishda marketing strategiyalaridan foydalanish.....	110
Jo'raboyev H.X. Analysis of economic and financial indicators of small business entities in the construction sector.....	113
Ziyodullaev S.M. Modern approaches to reducing liquidity risk in managing bank passive operations and harmonization with international standards.....	117
Хайдаров Х.У., Рахмонов Д.Р. Молиявий инқироз оқибатлари ва уларни олдини олиш чора-тадбирлари ахамияти.....	120

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 11-son 2025 yil

Achilov A.N. Aktuar uslublarning aktualligi.....	125
Berdiyarov B.T. O‘zbekiston tijorat banklari uchun sun’iy intellektga asoslangan kredit riski va likvidlikni boshqarish.....	127
Nishonboyev D.E. Directions for improving the business environment in Uzbekistan.....	132
Юлдашева Г. Основные направления повышения эффективности управления деятельности предприятий оптовой (розничной) торговли.....	136
Jumanazarova G. Investitsion siyosatni amalga oshirishda xorij tajribasi.....	138
Амбарцумян А.А. Некоторые проблемы внедрения возобновляемых источников в генерацию энергии.....	142
Yangiboyev U.A. Chakana savdo tarmoqlarini raqamlashtirish yo‘nalishlari	146
Холматов Б., Абдукаххорова З. Ижтимоий давлат моделлари	150
Mambetjanov Q.Q. Kambag‘allikni qisqartirishda inson kapitali omilidan samarali foydalanish yo‘nalishlari	154
Nigmatova D.Z., Amanov E.G’. Talant management tizimi – inson resurslarini boshqarishda innovatsion yondashuv sifatida	159
Xalmirzayev A.A., Shodiyeva N.H. Agroturizmni rivojlantirishning xalqaro tajribalari va undan O‘zbekistonda foydalanish imkoniyatlari	162
Normurodov X.E., Abduxalilov S.A. O‘zbekiston iqtisodiyotining barqaror o‘shida inson kapitalining ahamiyati	167
Мусаева Д.Д. Основные принципы и подходы к стратегическому управлению	172
Гайбуллаев Ф. Коррупциядан қарши мурасасиз муҳит яратиш борасида кенг қўламли ислохотлар стратегияси.....	175
Mirzayev B.S. Bank sektorida kredit xavflarini baholashning yangi usullari: PD–LGD–EAD integratsiyalashgan modeli.....	180
Ruzmanov Sh.U. Oziq-ovqat korxonalari mahsulotlari raqobatbardoshligini boshqarish samaradorligini baholash usullari.....	183
Xasanova X.F. Islomiy moliyalashtirishda buxgalteriya hisobi va audit tekshiruvlarini uyg‘unlashtirish.....	187
Baxtohunova D.N. Mijoz - bank uchun emas, bank- mijoz uchun. (Mijozning o‘rniga o‘zingiz o‘tiring...).....	191
Ikromov A.Sh. Yangi O‘zbekistonda oziq-ovqat korxonalarida mahsulot raqobatbardoshligini boshqarish amaliyotini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash xususiyatlari.....	195
Abdumo‘minov A.A. Sanoat korxonalari raqobatbardoshligiga ta’sir etuvchi omillar.....	200
Murtazayev I.B. Zarafshon mintaqasida agrar salohiyat va qayta ishlash infratuzilmasini rivojlantirishning oziq-ovqat xavfsizligiga ta’siri.....	207
Абдухамидова Ф.Б. Факторы, влияющие на намерение пользователей оформлять цифровые подписки.....	212
Juraev D.A. Sanoat korxonalari ishlab chiqarish samaradorligini oshirish.....	215
Захирова Г.М. Ўзбекистонда тиббий туризмни ривожлантириш масалалари.....	218
Tursunov M.B. Tadbirkorlik risklarining mohiyati, mazmuni va turlari.....	223
Danabekov A.S. Yangi O‘zbekistonda kambag‘allikni qisqartirish - davlat siyosatining ustuvor masalasi sifatida.....	230
Кадырова И.В. Работы особенности регионального туристического кластера.....	233
Ro‘zimatova Sh.B. Xorazmda gastronomik turizmni rivojlantirish.....	237
Doniyev Sh.O’. Global iqtisodiy integratsiya sharoitida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar jalb qilish: mavjud imkoniyatlar hamda to‘siqlar.....	240
Давлетов Ж.М. Зарубежный опыт управления качеством пассажирских перевозок на железнодорожном транспорте.....	244
Aripov O.A. Sharqda buyuk mutafakkirlarning asarlarida «tadbirkorlik» tushunchasi mohiyatining yoritilishi.....	248
Turebekov A.A. Jahon bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarish xarajatlarini tartibga solishning nazariy jihatlar.....	253

TADBIRKORLIK RISKLARINING MOHIYATI, MAZMUNI VA TURLARI

СУЩНОСТЬ, СОДЕРЖАНИЕ И ВИДЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ РИСКОВ

ESSENCE, CONTENT AND TYPES OF BUSINESS RISKS

Tursunov Mansur Bekpulatovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universitetitadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada tadbirkorlik faoliyatida “risk” kategoriyasining mohiyati, mazmuni va uni aniqlashga turlicha ilmiy yondashuvlar, riskning tadbirkorlik faoliyati samaradorligiga ta’siri va uning o‘ziga xos xususiyatlari va bosqichlari, riskning subyektiv, obyektiv yoki subyektiv-obyektiv xususiyatlari, risklarning turlari, har bir davrda tadbirkorlik riski fenomenini tushunishdagi o‘ziga xos jihatlar tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: tadbirkorlik faoliyati, risk, riskning subyektiv-obyektiv xususiyatlari, risk turi, noaniqlik, riskni boshqarish, baholash.

В статье рассматриваются сущность, содержание и различные научные подходы к определению категории «риск» в предпринимательской деятельности, влияние риска на эффективность предпринимательской деятельности, его отдельные характеристики и этапы, субъективные, объективные или субъективно-объективные характеристики риска, виды рисков, а также особенности понимания феномена предпринимательского риска в каждый период.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, риск, субъективно-объективные характеристики риска, вид риска, неопределенность, управление рисками, оценка.

This article examines the essence, content and various scientific approaches to defining the category of “risk” in business activities, the impact of risk on the efficiency of business activities and its specific characteristics and stages, subjective, objective or subjective-objective characteristics of risk, types of risks, and specific aspects of understanding the phenomenon of business risk in each period.

Keywords: business activities, risk, subjective-objective characteristics of risk, type of risk, uncertainty, risk management, assessment.

Iqtisodiyotning transformatsiyalashishi sharoitida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda noaniqlik va tavakkalchilik alohida o‘rin tutadi. Atrofdagi iqtisodiy vaziyat, institutsional va huquqiy muhitning yuqori darajadagi o‘zgaruvchanligi respublikamizda tadbirkorlik faoliyatining muhim atributlari sifatida talqin qilinadi. Shunga ko‘ra, hozirgi vaqtda rivojlanayotgan mamlakatlarda tadbirkorlar duch kelishi mumkin bo‘lgan risklarning umumiy darajasi dunyoning iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlariqaraganda ikki baravar yuqoridir. Bu esa respublikamiz iqtisodiyoti uchun ham xos bo‘lib, iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarida tadbirkorlik risklarini baholash va uni kamaytirish muammosini dolzarb ekanligini ko‘rsatmoqda. Mazkur holat zamonaviy menejment amaliyotida tadbirkorlik risklarini boshqarish bo‘yicha umume’tirof etilgan tamoyillarga asoslangan holda riskni baholash usullari va vositalarini samarali qo‘llashni zarurat etmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda tadbirkorlik faoliyatida risklarning paydo bo‘lish xususiyatlari, risklarning turlari, risklarni baholash va ularni boshqarish, risklarning tadbirkorlik faoliyati samaradorligiga ta’siri omillari ilmiy-nazariy hamda uslubiy jihatdan tadqiq etilgan.

V.V.CHerkasovning asarida [12, 85 b.] iqtisodiyot soha va tarmoqlarida turli xil kombinatsiyalardagi risklar tavsif, ularning o‘ziga xos xususiyatlari, davlat xususiy sherikligi

loyihasini realizatsiya qilish jarayonidagi risklar guruhlar bo‘yicha tasnifi hamda davlat va xususiy sherik mas’uliyatidagi risklar va ularni tomonlar o‘rtasida taqsimlash masalalari yoritib berilgan.

Rossiyalik olim A.P.Erofeyeva [4, 241 b.] o‘z asarida xizmat ko‘rsatish korxonalarida riskni boshqarish tizimini ishlab chiqish va uni baholash usullari, sohada riskni boshqarish tizimining xorij tajribasi, riskni boshqarish tizimini tadqiq etish usullari hamda xizmat ko‘rsatish korxonalarida investitsion loyihalarni boshqarish samaradorligini oshirish jarayonlari tadqiq etilgan.

E.D.Frolova [10, 31-32 b.] maqolasida tadbirkorlik sohasida strategik loyihalarni boshqarish jarayonida vujudga keladigan risklar, ularni baholash va boshqarish, keng doiradagi iqtisodiy faoliyat turlarida ijtimoiy ahamiyatga molik loyihalarni amalga oshirish yo‘llari, har bir davrda tadbirkorlik riski fenomenini tushunishdagi o‘ziga xos jihatlar yoritib berilgan.

Iqtisodchi olim G.X.Utemuradovanning ilmiy asarida [8] risklarni boshqarish bosqichlari, davlat-xususiy sherikligi loyihalaridagi risklar, xizmat ko‘rsatish sohasida DXSH loyihalarini boshqarish doirasida risklarni boshqarishning quyidagi bosqichlari, risklarning turlari, risklarni taqsimlash masalalari tadqiq qilingan.

Bugungi kunda respublikamiz iqtisodiyot soha va tarmoqlarida amalga oshirilayotgan turli xil (investitsion, innovatsion, davlat-xususiy sherikligi) loyihalarini amalga oshirilishini ta’minlash va qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish hamda ushbu jarayonlarda risklarni kamaytirish va ularni boshqarish usullari va vositalarini tadqiq etishni nazarda tutadi. Shuning uchun tadbirkorlikni rivojlantirish va turli xil loyihalarda risklarni boshqarish samaradorligini oshirish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Risk har qanday biznes sohasida mutlaq o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, odatda u tadbirkorlik faoliyati natijalariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan noaniqlik holati sifatida aniqlanadi. Tadbirkorlik risk – bu tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq ko‘rsatkichlarni ilgaridan aniqlangan (ko‘rsatkichlarni istiqbollash-tirishda) parametrlardan chetga chiqishga sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan ehtimoliy jarayondir.

Zamonaviy tadbirkorlik risklarni kompleks baholashsiz muvaffaqiyatli rivojlana olmaydi. Boshqacha qilib aytganda, barqaror rivojlanishga intilayotgan har bir korxona xavf-xatarlarni zararsizlantirish mexanizmlariga ega bo‘lishi kerak. Shu bois, biz risk kategoriyasining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va uning ta’rifini nazariy jihatdan tadqiq etamiz.

Iqtisodiy adabiyotlarda riskning belgilari, xususiyatlari va elementlarini talqin qilishda, uning mazmuni, obyektiv va subyektiv tomonlari o‘rtasidagi munosabatni tushunishda noaniqliklar mavjud. Qayd etilishicha, “risk” atamasi yunoncha ridsikon, ridsa – “jar, qoya” so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, birinchi navbatda xo‘jalik faoliyati va ijtimoiy-iqtisodiy hayotning istalgan sohasida xavf yoki noaniqlikning paydo bo‘lishi bilan bog‘liqdir.

Djoel Bessil ta’kidlaganidek, bugungi kunda “nomoddiy va ko‘rinmas bo‘lgan risklarni baholash va ularni aniq nazorat qilinishiga ishonch hosil qilish zarurati mavjud. Risk ta’riflari turli risklarni tartibga solishning boshlang‘ich nuqtasi bo‘lib xizmat qiladi” [14].

Risk – bu juda ko‘p turli va ba’zan qarama-qarshi real asoslarga ega bo‘lgan murakkab hodisadir. Bu o‘z navbatida, risk tushunchasi ta’riflarining bir nechta variantlari mavjudligidan dalolat beradi.

“Risk” atamasining kelib chiqishi yunoncha ridsikon, ridsa – tik qoya, qoya so‘zlariga borib taqaladi. Italyan tilida risiko – xavf, tahdid; risicare – toshlar orasidagi manevr ma’nosini bildiradi. Ingliz adabiyotlarida “risk” so‘zi XVIII asr o‘rtalarida Fransiyadan “risk” (xavfli, shubhali) so‘zi sifatida kirib kelgan.

V.Vebster lug‘atida “risk” deganda “xavf, yo‘qotish yoki zararlanish ehtimoli” tushuniladi [16]. Ojegov lug‘atida “risk” – “xavf ehtimoli” yoki “baxtli natija umidida tasodifiy harakat” [6] deb ta’riflanadi.

I.A.Blank riskni “moliyaviy-xo‘jalik faoliyatining noaniqlik sharoitida daromad yoki kapitalni yo‘qotish va salbiy oqibatlarining yuzaga kelish ehtimoli” [15] deb tushuntiradi.

Bozor munosabatlari nazariyasiga risk tushunchasini birinchi marta fransuz iqtisodchisi R.Katilon kiritib, riskni raqobat muhitida amalga oshiriladigan har qanday savdo faoliyatining mulki deb hisoblagan. U savdogarning foyda va zararini noaniqlik va risk natijasi sifatida baholaydi. O‘sha

davrning iqtisodiy g‘oyalari ma’lum bir cheklangan dunyoqarashi bilan ajralib turishiga qaramay, zamonaviy G‘arb iqtisodchilari bu fransuz olimini risk nazariyasining asoschisi deb bilishadi [7].

Xususiy mulkning vujudga kelishi ilmiy tafakkurning faollashuvini va “xavf” tushunchasini yanada o‘rganishni taqozo etdi.

Umuman olganda, riskning mohiyati bo‘yicha klassik va neoklassik nazariya doirasida shakllangan ikki qarama-qarshi qarash ustunlik qiladi.

Klassik iqtisodiy nazariyada risk qaror qabul qilish natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlarni miqdoriy kutish bilan belgilanadi. Bu erda risk ushbu qarorni amalga oshirish natijasida yetkazilgan zarar sifatida qabul qilinadi. Shu nuqtayi nazardan, risk tanlangan yechimni amalga oshirish natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan omadsizlik, xavf va moddiy yo‘qotish shaklida namoyon bo‘ladi.

Klassik nazariya vakillari (J.Mill, N.U.Senior) tadbirkorlik daromadi tarkibida foizni qo‘yilgan kapitalning ulushi, tadbirkorning ish haqi va risk uchun to‘lov sifatida ajratdilar. Bu shuni anglatadiki, risk qanchalik yuqori bo‘lsa, foyda me‘yori ham shunchalik yuqori bo‘lishi kerak [17].

XIX asrda nemis klassik maktabining vakili I. Fon Tyunen foyda miqdori va tadbirkorlik riski o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni ochib berdi. U birinchi marta bozor munosabatlari nazariyasiga foydaning kamayib ketishiga olib keladigan foydalanilmagan muqobil imkoniyatlar riski tushunchasini kiritdi. Olimning fikricha, tadbirkorni risk qilishga undaydigan yagona harakatlantiruvchi kuch foyda bo‘lib, u riskning ortishiga mutanosib ravishda ortishi kerak.

Nemis klassik nazariyasining yana bir vakili G.Fon Mangold, I.Fon Tyunenning g‘oyalarini rivojlantirib, birinchi marta risk darajasini vaqt omilini hisobga olgan holda baholash zarurligi to‘g‘risidagi masalani ko‘tardi. G.Fon Mangoldning fikricha, risk darajasi, quyidagi ishlab chiqarish tavsifiga ham bog‘liqdir:

- buyurtma asosida tayyorlangan ishlab chiqarishda risk past, ya‘ni, har qanday mahsulotni ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko‘rsatish tartibini aniq belgilab qo‘ygan taqdirda, risk minimal yoki mavjud bo‘lmaydi;

- bozor uchun mahsulot ishlab chiqarishda risk katta, ya‘ni, bozor raqobati sharoitida, oldindan aytib bo‘lmaydigan, tez-tez o‘zgarib turadigan vaziyatda, risk darajasi sezilarli darajada oshadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarishning dastlabki bosqichidan pirovard mahsulotni sotishgacha bo‘lgan vaqt oralig‘i qanchalik katta bo‘lsa, mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar riski shunchalik yuqori bo‘lib, uning uchun kompensatsiya yoki mukofot ham ortib boradi.

Neoklassik nazariyaga ko‘ra, iqtisodiy subyektning xatti-harakati chegaraviy foydalilik tushunchasi bilan bog‘liq, ya‘ni tadbirkor kutilayotgan foydaning tebranishlari kichikroq bo‘lgan variantni tanlaydi. Neoklassik nazariyaga ko‘ra, bir xil miqdordagi potensial foyda bilan tadbirkorlik riskining past darajasi bilan bog‘liq variantni tanlaydi. Riskning oqibatlari odatda moliyaviy yo‘qotishlar yoki kamroq foyda shaklida bo‘ladi. Qulay sharoitlarda esa rejalashtirish jarayonida kutilganidan yuqori rentabellikka erishish mumkin. Shunday qilib, bu holatda risk kutilgan omad va ijobiy natija bilan aniqlanadi [3].

Neoklassik nazariyaga J.M. Keyns sezilarli qo‘shimchalar kiritdi va riskning har bir turi uchun sabablar, mumkin bo‘lgan ko‘rinishlar va oqibatlarni to‘liq baholash zarurligini ta’kidladi. Shuningdek, u neoklassik nazariyaga tadbirkorning ko‘proq foyda olish uchun ko‘proq risk qilishga tayyorligini tushuntiruvchi “zavq omili” tushunchasini kiritdi.

Yozef Shumpeter risk va tadbirkorlikni bog‘lab, agar iqtisodiy rejada risklar hisobga olinmasa, ular bir tomondan foyda, ikkinchi tomondan zararlar manbaiga aylanishini ta’kidladi. Tadbirkor kamroq riskni o‘z ichiga olgan yechimni tanlashi mumkin, ammo natijada olingan foyda ham kamroq bo‘ladi [13].

Shu bilan birga, riskning tobora ortib borishi tadbirkorning daromadini faqat ma’lum miqdorgacha oshirishi umumiy qabul qilingan. Riskning asossiz o‘sishi va uning kritik darajadan oshib ketishi nafaqat daromadlar o‘sishining sekinlashishiga yordam beradi, balki katta yo‘qotishlarga ham olib kelishi mumkin. Shu sababli, risk darajasi halokatli risk zonasiga to‘g‘ri keladigan boshqaruv qarorlarini amalga oshirish tadbirkorlik subyekti tomonidan qabul qilinmasligi kerak.

Yuqorida ta’kidlanganidek, ilmiy adabiyotlarda “risk” tushunchasining mohiyatini tushunishdagi farqlargina emas, balki uning obyektiv va subyektiv tabiati haqida turlicha qarashlar ham mavjud.

Riskning subyektiv, obyektiv yoki subyektiv-obyektiv xususiyatlariga ega bo‘lgan uchta asosiy nuqtayi nazarni ko‘rib chiqamiz. Vaholanki, riskning subyektiv-obyektiv tabiati ustunlik qilishini e’tirof etish mumkin.

Obyektiv yondashuv tarafdorlari har qanday inson faoliyatini risk oqibatlarini oldini olishga qaratilgan deb hisoblashadi, chunki tabiatning obyektiv qonunlariga qarshi kurashish mantiqiy emas. SHu bilan birga, ular riskni boshqarish jarayonini zararni hisoblash va uning o‘rnini qoplash usullarini aniqlash tartibiga qisqartiradilar.

Ushbu konsepsiyaga ko‘ra “risk” tushunchasining obyektivligi, bu tushunchaning inson ongi va irodasiga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud bo‘lgan ijtimoiy hayotda haqiqatda sodir bo‘ladigan hodisa va jarayonlar bilan bog‘liqligida ifodalanadi. Riskning mavjudligi tasodifning namoyon bo‘lishi bilan izohlanadi.

Biroq iqtisodiy faoliyat subyeksi boshqaruv natijalarining miqdoriy va sifat xususiyatlariga nisbatan noaniqlik sifatida anglashi natijasida u iqtisodiy voqelikni tavsiflovchi kategoriyaga aylanadi.

Subyektiv yondashuv ham juda keng tarqalgan bo‘lib, unga ko‘ra risk har doim subyektivdir, chunki u mumkin bo‘lgan muqobil imkoniyatlarni hisobga olgan holda ongli tanlov sifatida harakatni shaxs (subyekt) tomonidan baholash vazifasini bajaradi.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, riskning namoyon bo‘lishi insonning irodasi va ongi bilan bog‘liq bo‘lib, subyektiv tavsifga ega. Ushbu pozitsiya tarafdorlarining fikriga ko‘ra, risk har doim boshqaruv qarorlari uchun ma’lum muqobil variantlarni tanlash imkoniyatini va ularni amalga oshirish ehtimolini hisoblash zarurligini anglatadi.

Subyektiv riskni baholash subyektning iqtisodiy voqelikni faol bilishiga asoslanadi va uning faoliyati hosilasi sifatida namoyon bo‘ladi. Faqatgina faoliyat jarayonida riskni anglash mumkin. Bundan tashqari, odamlar psixologik, axloqiy, mafkuraviy tamoyillar va munosabatlardagi farqlar tufayli bir xil miqdordagi riskni turlicha qabul qiladilar.

Riskning subyektiv-obyektiv tabiati va uning ta’sir darajasi shaxsning irodasiga bog‘liq bo‘lmagan subyektiv va obyektiv xarakterdagi jarayonlar tomonidan yuzaga kelishi bilan izohlanadi. Riskda ikkita tamoyil mavjudligini bilish, noaniqlik sharoitida amaliyotda qaror qabul qilish jarayonlarini optimallashtiradigan samaraliroq usullarni tanlash imkonini beradi.

“Risk” tushunchasi bir qator xarakterli xususiyatlarga ega: nomuvofiqlik, muqobillik va noaniqlik.

Riskning nomuvofiqligi kabi xususiyati obyektiv ravishda mavjud bo‘lgan xavfli harakatlarning subyektiv bahosi bilan to‘qnashuviga olib keladi. Riskning muqobilligi ikki yoki undan ortiq mumkin bo‘lgan yechimlar, yo‘nalishlar, harakatlarni tanlash zarurligini anglatadi. Agar tanlov imkoniyati bo‘lmasa, unda xavfli vaziyat bo‘lmaydi va natijada risk darajasi nolga teng bo‘ladi.

Noaniqlik deganda korxonaning iqtisodiy faoliyati shartlari, jumladan u bilan bog‘liq xarajatlar va olingan natijalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarning noaniq, to‘liq emasligi tushunilishi kerak. Riskning mavjudligi shakl va mazmun jihatdan bir xil bo‘lmagan noaniqlikning mavjudligi bilan bevosita bog‘liq. Tadbirkorlik faoliyati tashqi muhitning noaniqligi (iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va boshqalar), ko‘plab o‘zgaruvchilar, kontragentlar xatti-harakatlarini har doim ham maqbul aniqlik bilan oldindan aytib bo‘lmaydigan ta’sir ostida amalga oshiriladi.

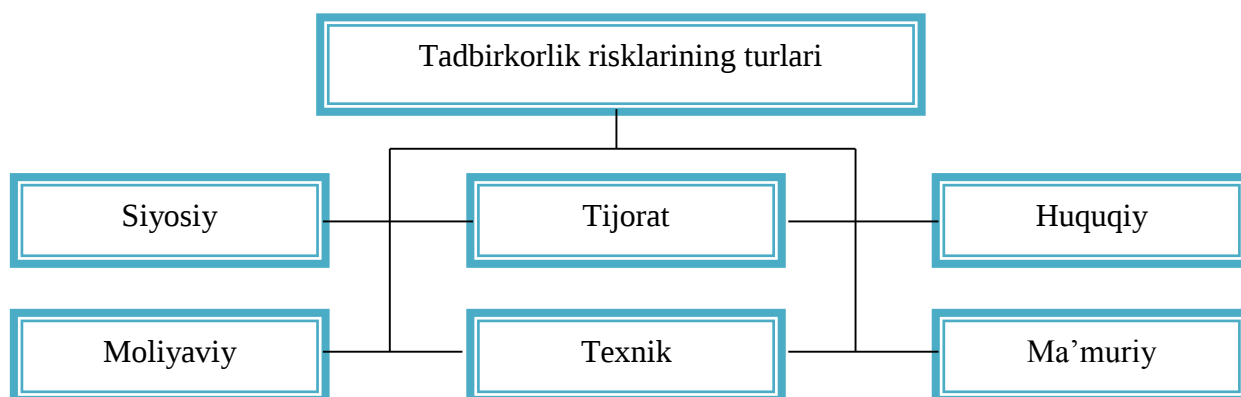
Noaniqlik spekulativ va sof bo‘lishi mumkin. Spekulativ noaniqlik shuni anglatadiki, natija kutilgan o‘rtacha qiymatdan yomon tomonga ham, yaxshi tomonga ham, sof noaniqlik esa faqat yomon tomonga og‘ishi mumkin. Risk holati noaniqlik holatidan sifat jihatidan farq qiladi. Risk – noaniqlik indikatoridir. Agar boshqaruv qarorini qabul qilgan menejerga aniq hodisalarning ehtimollik ko‘rsatkichlari ma’lum bo‘lsa, u risklar bilan ishlaydi [11]. Umumiy yondashuvda noaniqlik sabablari uchta asosiy omillar guruhiga ajratiladi: bilmaslik, tasodifiylik va qarama-qarshilik [9].

Yuqorida ta’kidlangan turli xil yondashuvlar risk mohiyatini tadqiq etishning dolzarbligini belgilaydi.

So’nggi paytlarda risk mohiyatini aniqlashda yangi yondashuvning shakllanishi, xavfli vaziyatni keltirib chiqaradigan omillarni boshqarishning moslashuvchan va birinchi navbatda profilaktik vositalariga asoslangan risklarni boshqarishning faol shaklini yaratish zarurati bilan bog’liq. Bu risk hodisasini keltirib chiqaradigan xavfning paydo bo’lishining oldini olish zarurligi va mumkinligini anglatadi. Ushbu tendensiya mualliflari riskni korxona samaradorligini kamaytirishi yoki oshirishi mumkin bo’lgan risk hodisalari omillari, ya’ni tijorat, iqtisodiy, ijtimoiy, moliyaviy, ishlab chiqarish, investitsiya va boshqa omillar majmui sifatida belgilaydi. Ushbu yondashuv korxona faoliyatiga salbiy ta’sir ko’rsatishi mumkin bo’lgan risk omillarini aniqlash va tasniflashga asoslanadi. Shundan kelib chiqib holda, Moskvina V.A. quyidagi ta’rifni beradi: “Risk – bu har qanday omillar ta’siri ostida sodir bo’lgan hodisaning ehtimolidir” [5]. Ushbu ta’rif riskni – boshqarish zarur bo’lgan tabiiy jarayon deb hisoblaydi.

Aytilganlarni umumlashtirgan holda, risk ko’plab mos kelmaydigan va ba’zan qarama-qarshi asoslarga ega bo’lgan murakkab hodisa ekanligini ta’kidlash mumkin. Bu “risk” tushunchasining bir qator turli xil ta’riflarining mavjudligiga olib keladi. Riskni korxona samaradorligini pasaytiruvchi yoki oshiruvchi omillar ta’siri ostida yuzaga keladigan natijaning tasodifiyligi va noaniqligi bilan bog’liq bo’lgan ma’lum bir ehtimollik sifatida ko’rish mumkin. Shu bilan birga, natija, albatta, salbiy bo’lishi kerak, degan xulosaga kelish bir muncha noto’g’ridir. Risk uning mumkin bo’lgan ijobiy va salbiy oqibatlarini hisobga olgan holda har tomonlama ko’rib chiqilishi kerak.

Tadbirkorlik faoliyatida risklarni qo’yidagi turlarga ajratish mumkin: siyosiy, huquqiy; texnik; tijorat; moliyaviy; ma’muriy.

1-rasm. Tadbirkorlik faoliyatida risklarning shakllanishi [1]

Odatda har bir risk uchta nuqtayi nazardan tahlil qilinadi: xavf hodisasining paydo bo’lish ehtimoli (foizda: 0% – juda past ehtimollik, 25% – past ehtimollik, 45% – o’rtacha, 75% – yuqori ehtimollik); ushbu hodisaning loyihani realizatsiya qilishga ta’siri va bunday ta’sir darajasini baholash (masalan, 10 ballik shkala bo’yicha: past – 2,5, o’rta – 5, yuqori – 10); loyihada keltirilgan maqsadlarga erishish bo’yicha ta’siri [2].

Bunday tahlil turli xil risklarning nisbiy qiymatini aniqlash va ularni samarali taqsimlash imkonini beradi. Har bir hamkor risklarni o’ziga qabul qilishni loyiha qiymatida ifodalaydi. Shunday ekan, xarajatlar bilan bog’liq bu harakatlar sug’urta mukofoti (insurance premium)ga o’xshaydi.

Tadbirkorlik faoliyatida paydo bo’ladigan asosiy risklardan biri, bu siyosiy risklar hisoblanadi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Siyosiy konyunkturaning o’zgarishi: milliy lashtirish riski; siyosiy elitani almashinuvi; qaror qabul qiluvchi shaxslarning bosimi; soliq, byudjet, iqtisodiy siyosat sohasida davlat ustuvorliklarini qayta ko’rib chiqish va h.k.

2. Qonunchilik bilan bog’liq risk (huquqiy risk)lar quyidagilardan iborat: davlat qonunchiligining o’zgarishi bilan bog’liq risklar; mahalliy qonunchilik o’zgarishi bilan bog’liq risklar.

Tadbirkorlik faoliyatida paydo bo‘ladigan asosiy risklar tasnifi [2]

Risk turlari	Risklarning nomlanishi	Riskni qabul qiluvchi tomon
Huquqiy risklar	Qonunchilik tizimidagi o‘zgarishlar.	Davlat
Siyosiy risklar	Siyosiy konyunkturaning o‘zgarishi: milliy lashtirish riski; siyosiy hokimiyatdagi o‘zgarishlar; ijtimoiy vaziyat; mamlakatdagi korrupsiya.	Davlat
	Shartnoma loyihasini qayta ko‘rib chiqish riski.	
	Dastlabki qaytarib bo‘lmaydigan investitsiyalar riski.	
Moliyaviy risklar	Valyuta kursining o‘zgarishi riski.	Davlat
	Inflyatsiya riski.	Birgalikda
	Qayta moliyalashtirish riski.	Birgalikda
	Foiz stavkasining o‘zgarishi bilan bog‘liq risklar.	Birgalikda
Ma‘muriy risklar	Zarur litsenziya va ruxsatnomalarni olish riski.	Birgalikda
	Tarifni tartibga solish riski.	Davlat
Texnik risklar	Qurilish risklari: rejalashtirish riski; qurilish materiallariga inflyatsiya riski; fors-major.	Birgalikda
	Narxning o‘zgarishi riski, ekspluatatsiya riski. Xizmatlarni taqdim qilish riski: xizmatlar sifati; ekspluatatsion xarajatlar qiymatining oshishi.	Xususiy sektor
	Ekologik va arxeologik risk.	Davlat
Tijorat risklari	Talab riski, ekspluatatsiya riski – ekspluatatsiya xarajatlarning oshishi, xaridor riski, etkazib beruvchi riski.	Xususiy sherik
	Loyihaning tugallanmasligi riski.	Birgalikda

3. Moliyaviy risklar kategoriyasiga kelsak, agar loyiha qisman xorijiy valyutada moliyalashtirilgan bo‘lsa, u holda valyuta kurslarining o‘zgarishi riski davlatning mutlaq nazorati ostida bo‘ladi. Bundan tashqari, rivojlanayotgan mamlakatlarda valyuta konvertatsiyasi xavfi mavjud, ya’ni milliy valyutani xorij valyutasiga almashtirish taqiqlanishi mumkin. Iqtisodiyotda sodir bo‘lgan inflyatsiya, foiz stavkalarining o‘zgarishi yoki qayta moliyalashtirish stavkalari bilan bog‘liq moliyaviy risklar ushbu turdagi risklarga kiradi.

4. Davlat boshqaruvda bo‘lgan risklar. Mazkur risklarni ma‘muriy risklar deyish mumkin. Ushbu turdagi risklarga ma‘muriy ruxsatnomalarni olish (odatda bunday risklarni hukumat xususiy sherik bilan taqsimlaydi) va tariflarni tartibga solish bilan bog‘liq risklar kiradi.

5. Hukumat o‘ziga oladigan texnik risklar. Ushbu risklar DXSH loyihalari doirasida qurilish obyektlarida yuzaga keladigan risklar hisoblanadi: ekologik va madaniy tarixiy qiymatga ega (masalan, arxeologik risklar) obyektlarni himoya qilish risklari.

6. Tijorat risklarini kategoriyalarga ajratishda qo‘yidagilarga e’tibor qaratish lozim: bozor risklari (talab riski); o‘z vaqtida tugata olmaslik riski; ekspluatatsiya riski; sotib oluvchi riski; etkazib beruvchi riski. Qachonki qurilish tugatilsa va obyekt ekspluatatsiyaga berilsa, ko‘plab tijorat risklari paydo bo‘ladi. Xulosa qiladigan bo‘lsak, hozirgi sharoitda tadbirkorlik faoliyatini boshqarish mexanizmlarini amalga oshirish jarayonida risklarni boshqarish juda muhim ahamiyatga ega. Shunday ekan, tadbirkorlik faoliyatida risklarni boshqarish tizimining o‘ziga xos xususiyati biron bir loyihani realizatsiya qilishda risklarni kamaytirish orqali ko‘zlangan maqsadga va yuqori natijadorlikka erishishdan iborat.

1. Risk har qanday biznes sohasida mutlaq o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, odatda u tadbirkorlik faoliyati natijalariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan noaniqlik holati sifatida aniqlanadi. Tadbirkorlik risk – bu tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq ko‘rsatkichlarni ilgaridan aniqlangan (ko‘rsatkichlarni istiqbollash-tirishda) parametrlardan chetga chiqishga sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan ehtimoliy jarayondir.

2. Ko‘pgina hollarda, risk bilan bog‘liq boshqaruv qarori muqarrar bo‘lib, ba’zida undan chetlashishning iloji yo‘q. Albatta, nomaqbul riskni kamaytirish uchun zarur choralar ko‘riladi, biroq, agar risk bilan bog‘liq jarayonlar muqarrar bo‘lsa, u holda risk to‘g‘risidagi bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish orqali tavakkal qilish lozim bo‘ladi. Tadbirkor uchun qiyinchiliklarni oldindan ko‘ra bilish va ular to‘satdan yuzaga kelgan taqdirda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavfli vaziyatlardan chiqishning muqobil yo‘llarini oldindan ishlab chiqish juda muhimdir.

3. Riskning subyektiv-obyektiv tabiati va uning ta’sir darajasi shaxsning irodasiga bog‘liq bo‘lmagan subyektiv va obyektiv xarakterdagi jarayonlar tomonidan yuzaga kelishi bilan izohlanadi. Riskda ikkita tamoyil mavjudligini bilish, noaniqlik sharoitida amaliyotda qaror qabul qilish jarayonlarini optimallashtiradigan samaraliroq usullarni tanlash imkonini beradi.

4. Tadbirkorlik faoliyatida paydo bo‘ladigan asosiy risklarga siyosiy, huquqiy, moliyaviy, ma’muriy, hukumat o‘ziga oladigan texnik va tijorat risklariga bo‘linadi. Tadbirkorlik faoliyatini boshqarish mexanizmlarini amalga oshirish jarayonida risklarni boshqarish juda muhim ahamiyatga ega. Shunday ekan, tadbirkorlik faoliyatida risklarni boshqarish tizimining o‘ziga xos xususiyati biron bir loyihani realizatsiya qilishda risklarni kamaytirish orqali ko‘zlangan maqsadga va yuqori natijadorlikka erishishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бублик Н.Д., Силантьев В.Б. Риск-ресурс: проблемы венчурно-стохастической деятельности. – Уфа: Изд. центр «Башкирский территориальный институт профессиональных бухгалтеров», 1999. – 376 с. – С. 136.
2. Варлавский В.Г., Клименко А.В., Королев В. А., Базюеиов А.В., Воротников А.М. ГЧП в России: теория и практика. – М.: Издательский дом ГУ-ВШЭ, 2010.
3. Гермогентова М.Н., Кокурин Д.И., Серегин Е.В. Финансовая среда предпринимательства и предпринимательские риски: Учебное пособие. – М.: ФА, 2005. С.38.
4. Ерофеева А.П. Модернизация системы управления персоналом на предприятиях сферы услуг. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Великий Новгород: 2014. – С. 141.
5. Москвин В.А. Управление рисками при реализации инвестиционных проектов. – М.: Финансы и статистика, 2004. С 51.
6. Ожегов СИ. Словарь русского языка. - М.: Советская энциклопедия. 1970.С.672.
7. Титович А.А. Менеджмент риска и страхования - Минск: Вышэйшая школа, 2008. С. 6.
8. Утемуратова Г.Х. Иқтисодийнинг трансформацияланиши шароитида хизмат кўрсатиш соҳасида давлат-хусусий шериклиги ривожланишига методологик ёндашув. Журнал. Иқтисод ва молия №1(149) 2022.
9. Филин С.А. Неопределенность и риск. Место инновационного риска в классификации рисков// Управление риском. - 2000. - №4. С.25-30.
10. Фролова Е.Д. Основные тенденции развития взаимоотношений государства и бизнеса/ Е.Д. Фролова // Вестник УГТУ-УПИ. - 2003. - № 7. - С. 31.
11. Хейне П. Экономический образ мышления : Пер. с англ. – М.: Новости, 1997. С.319.
12. Черкасов В.В. Проблемы риска в управленческой деятельности: Монография – М.: Рефл-бук, Киев: Валлер, 1999.
13. Шумпетер И. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982. С. 21.
14. Bessil Joel. Risk-management in Banking // USA NY John Wiley Inc. - 2004.p.34-35.
15. Blank, I.A., Osnovy finansovogo menedzhmenta. T.2. / I.A. Blank Kiev: Nikacentr, 1999.
16. English language - Dictionaries, juveniles. Merriam – Webster Inc. 1986.P.778.
17. Williams C.A. Jr., Heins R.M. Risk Management and insurance. New York, 1985. p. 59.